

ДО ПРОБЛЕМИ ПРОГНОЗУВАННЯ ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ВИПУСКНИКІВ ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ХАРЧОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

УДК 331. 5: 338.27 – 057.876: 338.439

Н. О. Величко

Розвиток промислового підприємства в сучасних умовах господарювання є основою ефективного інтегрування України у світову спільноту, адже саме промисловість є основним джерелом наповнення бюджету, базою для запровадження інновацій і засадою сталого розвитку держави. У свою чергу, розвиток промислового підприємства зумовлюється низкою чинників, основним з яких є людський капітал, тобто кваліфіковані робітники.

Забезпечення висококваліфікованими робітниками підприємств промисловості регіонів є важливим та актуальним завданням загальнодержавного значення.

Трудові відносини в Україні за історично короткий період державотворення зазнали кардинальних змін, трансформувались від стану повної зайнятості до ліберальної моделі ринку праці, за якої неминучим є існування безробіття. Повна зайнятість як атрибут соціальної стабільності, невизнання робочої сили товаром у плановій економіці не могли не зумовити при становленні ринкових відносин певних ускладнень із визначенням основних показників ринку праці [2, с. 27].

Це позначилось на структурі зайнятості. Так, кількість зареєстрованих безробітних на 1 січня 2012 р. порівняно з 1 грудня 2011 р. збільшилася на 16,9 % до 482,8 тис. осіб, що на 11,4 % менше порівняно з 1 січня 2011 р. Рівень зареєстрованого безробіття в цілому по країні на 1 січня 2012 р. склав 1,8 % населення працездатного віку [4].

Рівень безробіття залежить від галузевої структури промисловості регіонів та спеціалізації підприємств на виробництві товарної продукції, яка

користується попитом як на внутрішньому, так і зовнішньому ринку. За даними соціально-економічного розвитку країни [4] у промисловому секторі України домінують галузі важкої промисловості, що формують її експортний потенціал. Проте, однією з провідних є харчова промисловість, яка потужно розвивається у Вінницькій, Київській, Дніпропетровській та інших областях.

Функціонування підприємств харчової промисловості в сучасних умовах пов'язано з необхідністю забезпечення їх конкурентоспроможності шляхом системного використання нової техніки і новітніх технологій виробництва. Відповідно, інноваційна модель розвитку галузі висуває нові вимоги до якості знань та вмінь випускників професійно-технічних навчальних закладів (ПТНЗ). З розвитком ринкових відносин актуальним стає створення комплексного механізму узгодженості потреб харчової промисловості в кадрах з масштабами і напрямками професійної підготовки учнів у системі професійно-технічної освіти (ПТО), яка повинна адекватно реагувати на запити ринку праці.

Попит на кваліфікованих робітників залежить від низки чинників, серед яких найбільш значущими є:

- стан розвитку промисловості у регіонах, динаміка функціонування якого веде до збільшення (зменшення) попиту на кваліфікованих робітників;
- зміни у промисловому обладнанні, що пов'язано з автоматизацією виробничих процесів;
- рівень оплати праці. Чим більші вимоги робітників до оплати праці, тим більше роботодавець прагне значно автоматизувати виробничі процеси у промисловості.

Тобто, роботодавці та представники ПТНЗ під час співпраці, соціального партнерства, узгодження програм і планів виробничого навчання, повинні особливу увагу звертати на щойно згадані чинники та враховувати їх, як ключові під час прогнозування попиту на робітничі кадри на ринку праці.

Так, усвідомлення того, що подальша деградація промислового виробництва ставить під загрозу не просто престиж країни, а навіть її економічну незалежність та елементарне виживання населення, поклала,

хочеться думати, кінець стихії проїдання промислового капіталу і загострила актуальні питання відновлення життєвого важливих галузей, де ми ще можемо бути конкурентоспроможними. Порятунком у цій ситуації має стати приватний бізнес, який зацікавлений у вирішенні своїх кадрових проблем. Однак у перспективі неможливо обійтися і без державного регулювання. Очевидно проблема набуває системного характеру через розрив єдиного інноваційного циклу – від підготовки кадрів для дослідницької діяльності до впровадження у виробництво нових технологій. Наука, освіта та промисловість значною мірою розвиваються в нашій країні відокремлено, самі по собі [1].

Подібна відчуженість призводить до розмивання конкурентного потенціалу кожної сфери. Сьогодні немає єдиної системи, що координувала б і забезпечувала взаємодію між роботодавцями та професійною системою освіти. Залишилася невелика кількість професійно-технічних училищ, які орієнтовані на великі промислові підприємства, але з кожним роком їх стає менше. Відсутня єдина державна система, що сприяла б пошуку і наданню робочих місць для молоді.

Ці питання досліджують чимало науковців. На увагу заслуговують роботи В. Романенка, який розглядає особливості змін у структурі попиту на робочу силу в промисловому секторі; В. Близнюк та М. Бутко у своїх працях аналізують і прогнозують регіональні особливості ринків праці, а Л. Дейнеко досліджує проблеми наукового забезпечення розвитку харчової промисловості.

Аналіз наукових праць та публікацій свідчить про значний досвід соціологічного, теоретичного й емпіричного характеру з проблем визначення потреби промисловості у кваліфікованих робітниках. Проте, спостерігається відсутність досліджень практичного спрямування, що б найбільше відповідали потребам та інтересам як ринку праці, так і ринку освітніх послуг у розрізі потреб на кваліфікованих робітників харчової промисловості з урахуванням економічної ситуації регіонів.

Ці проблеми вказують на необхідність розгляду економічної ситуації у харчовій промисловості з подальшим прогнозуванням потреб надходження випускників ПТНЗ на виробництво.

Відповідно, метою статті є висвітлення досліджень з проблеми прогнозування попиту у кваліфікованих робітниках на ринку праці шляхом розгляду сучасного стану розвитку харчової промисловості.

Нині кадрова проблема загострюється тим, що значна кількість промислових підприємств уже перебуває на етапі модернізації устаткування та освоєння сучасних технологічних процесів. Демонтаж старого й установка нового обладнання неможливі без кваліфікованого обслуговуючого персоналу. Якщо не вживати ніяких заходів щодо поліпшення ситуації у сфері ПТО, то перспектива залишитися на узбіччі світового розвитку стане для української економіки досить реальною. Характер перетворень у структурі попиту на випускників ПТНЗ у промисловості залежить, у першу чергу, від динаміки змін у видах діяльності (галузевої структури).

Харчова промисловість – стратегічно важлива галузь промисловості України. Підприємства цієї галузі формують продовольчу безпеку країни, забезпечують населення необхідними продовольчими товарами, витрати на споживання яких складають понад 60 % загальних грошових витрат населення [3, с. 6]. В Україні промислове виробництво харчових продуктів здійснюють більш як 22 тисячі підприємств, на яких працює понад мільйон осіб [4].

У 2009 році реалізовано продукції виробництва харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів (у відпускних цінах без ПДВ та акцизу) на суму 124,8 млрд. гривень (18,7 % у загальному обсязі промисловості). У 2010 році відбулося збільшення реалізованої продукції до 148,6 млрд. гривень, що становить 16,7 % у загальному обсязі реалізованої промислової продукції України [5]. За цим показником галузь посідає одне з чільних місць і є потужним бюджетоутворюючим джерелом. У 2010 році від харчових підприємств країни до бюджетів надійшло близько 21,5 млрд. грн. та обов'язкових платежів, що на 7,4 % більше ніж у 2009 році. Харчова

промисловість займає одне з перших місць за обсягом іноземних інвестицій у промисловість України [4].

Харчова промисловість є однією з провідних галузей промисловості країни за обсягом споживання на внутрішньому ринку й експортом готової продукції, що зумовлено потужним сільським господарством країни. З початком фінансової кризи обсяг виробництва продовольчої продукції почав скорочуватись, але вже з 3 кв. 2010 року повернулася тенденція до зростання. “Порівняно з сусідніми країнами Україна стабільно демонструє позитивну динаміку приросту виробництва. На харчову та переробну галузь припадає майже чверть усього експорту країни, що є найбільшим показником з-поміж країн-сусідів упродовж останніх трьох років. Імпорт галузі знаходиться на рівні 10 % від сукупного імпорту країни, що співвідноситься з часткою харчів у загальному імпорті євросони”, – розповідає Іван Улітко, аналітик Ерсте Банку. Переважна їх частина сконцентрована у виробництві безалкогольних напоїв, пива, олійно-жирної продукції, кондитерських виробів, що безпосередньо відображається в процесах концентрації [5].

Так, на *підприємствах переробної промисловості* за 2011 р. одержано приріст продукції на 7,7 %. У виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів майже досягнуто обсягів випуску продукції 2010 р. – відставання становило 0,7 %. Зменшилося виробництво продукції на підприємствах з випуску напоїв на 9,3 %, кондитерської, молочної та тютюнової промисловості – відповідно на 3,8 %, 6,8 % і 6,6 %. Водночас отримано приріст продукції у виробництві олії та жирів (6,9 %), переробленні та консервуванні овочів і фруктів (6,1 %), м'ясній промисловості (4,5 %) [4].

У 2011 р. порівняно з 2010 р. спостерігалось зниження випуску сирів жирних (на 27,1 тис. т), продуктів кисломолочних (на 7,7 тис. т), масла вершкового (на 3 тис. т), виробів кондитерських з цукру (на 20,7 тис. т), вина виноградного (на 12,6 млн. дал), горілки та інших міцних спиртових напоїв (на 9,1 млн. дал), сигарет (на 6,7 млрд. шт.). Водночас зросло виробництво олії соняшникової нерафінованої на 225 тис. т, свіжого чи охолодженого м'яса і

субпродуктів харчових свійської птиці – на 48,2 тис. т, свинини свіжої чи охолодженої – на 37,1 тис. т, овочів консервованих натуральних – на 31,6 тис. т [4].

На підприємствах із виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів випуск продукції зменшився на 1,9 %, у тому числі в переробленні і консервуванні овочів та фруктів – на 5,7 %, кондитерській, тютюновій і м'ясній промисловості – відповідно на 8,7 %, 7,5 % та 1,5 %, виробництві напоїв – на 7,9 %. Водночас зросли обсяги продукції у виробництві олії і жирів (на 8,9 %) та молочній промисловості (на 5,8 %). У січні 2012 р. вироблено 336 тис. т нерафінованої соняшникової олії, 1,4 тис. т натуральних консервованих овочів, 1,1 тис. т овочів, фруктів, горіхів і грибів консервованих з додаванням оцту, 0,1 млн. дал коньяку, 1,8 млн. дал горілки та інших міцних спиртових напоїв, 12,8 млн. дал пива, 6,6 млн. дал безалкогольних напоїв, 74,3 тис. т свіжої чи охолодженої яловичини і телятини, свинини та м'яса і субпродуктів свійської птиці, 18,8 тис. т виробів ковбасних, 66,8 тис. т молока обробленого рідкого, 4,2 тис. т вершкового масла, 12,4 тис. т сирів жирних, 36,2 тис. т продуктів кисломолочних, 5,9 тис. т сиру свіжого неферментованого та кисломолочного.

Для ефективного розвитку і функціонування харчової промисловості України необхідно здійснити та виокремити чинники прискорення і стабілізації темпів розвитку сировинної бази, проведення послідовної політики переорієнтації господарських процесів задля поліпшення раціонального використання різноманітних видів ресурсів, економічного та фінансового механізму для господарювання харчових підприємств. Харчова промисловість здатна забезпечити не лише потреби населення в основних видах продуктів харчування, але й формувати продовольчий фонд та експортний потенціал України. Тому підвищення ефективності виробництва харчової промисловості є стратегічним завданням для країни, вирішення якого забезпечить збільшення і покращення кількісних та якісних показників її розвитку, а також зумовить

збільшення потреби у кваліфікованих робітниках для промисловості з подальшим працевлаштуванням незайнятого трудовою діяльністю населення.

Розглянемо динаміку потреби у працівниках за видами економічної діяльності (табл. 1) і динаміку працевлаштування незайнятого трудовою діяльністю населення (табл. 2).

Таблиця 1

Динаміка потреби за видами економічної діяльності у 2002–2011 роках (тис.)

Галузь	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Промисловість	49,6	53,9	65,1	65,8	55,8	57,4	23,5	14,7	17,2	16,6
Переробна промисловість	36,0	40,4	44,8	47,0	41,7	42,8	16,5	12,1	13,7	13,0

Таблиця 2

Динаміка працевлаштування незайнятих трудовою діяльністю громадян за видами економічної діяльності у 2002–2011 роках (тис.)

Галузь	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Промисловість	286,3	295,9	309,8	312,2	302,9	322,8	298,8	182,8	202,4	207,4
Переробна промисловість	225,5	236,6	245,0	244,9	238,7	255,4	232,2	136,3	152,7	155,9

Потреба у кваліфікованих робітниках для промисловості станом на 2008 рік зменшилась на 59 % порівняно з 2007 роком, а у переробній промисловості потреба зменшилася у 2008 році на 61,5 % порівняно з 2007 роком. Разом із тим спостерігається тенденція зменшення попиту на ринку праці на кваліфікованих робітників у промисловості, що вказує на необхідність підвищення рівня підготовки кваліфікованих робітників для переробної промисловості. Це надасть змогу товарам виробника конкурувати на різних ринках виробника продуктів.

Аналіз зайнятості за видами економічної діяльності свідчить про зменшення працевлаштування після економічної кризи 2008 року з тенденцією

на відновлення робочих місць на 12 % у 2010 році, на 14,4 % у 2011 році порівняно з 2009 роком (див. табл. 2).

Характеризуючи ситуацію на ринку праці в контексті забезпечення галузі кваліфікованими кадрами робітничих професій, необхідно враховувати той факт, що можливість отримання роботи взагалі, та з високим доходом зокрема, сьогодні є основним чинником міжгалузевих і міжпрофесійних перетоків робочої сили, відсунувши на другий план такі мотиви вибору робочого місця, як задоволеність характером та змістом праці, ступінь відповідності отриманій професійній освіті, здібностям людини. Перетік робочої сили між професіями часто відбувається з втратою кваліфікації, що визначається отриманими раніше освітою і набутими трудовими навичками.

Важливою умовою задоволення як національного, так і місцевого ринку праці висококваліфікованими, сучасно підготовленими робітниками є регіоналізація ПТО, яка потребує налагодження тісної взаємодії кожного ПТНЗ з роботодавцями, службами зайнятості, іншими об'єднаннями, державними та місцевими органами управління з метою розвитку соціального партнерства у галузі професійної освіти. За сучасних обставин соціальне партнерство для ПТНЗ стає необхідною умовою формування державного замовлення на підготовку кваліфікованих робітників для харчової промисловості і сфери послуг будь-якого регіону.

Незважаючи на те, що в середньому понад 80 % випускникам вдається працевлаштуватися після закінчення навчання, це не завжди свідчить про те, що вони працюють за фахом, відповідно до їхньої кваліфікації.

Основною причиною такого становища, на нашу думку, залишається диспропорція між ринком освітніх послуг для базових галузей промисловості та ринком праці в промисловому секторі економіки України, а також небажання роботодавців брати на роботу осіб, які не мають досвіду практичної діяльності, адже більшість роботодавців вимагає не менше 3–5 років стажу за фахом.

На сьогоднішній день, згідно з офіційними даними, однією з вагомих причин безробіття у харчовій промисловості економіки України є неможливість знайти належної роботи особам, які ще не мають досвіду роботи.

Разом із тим, згідно із законодавством, працездатній молоді має забезпечуватись надання першого робочого місця на термін не менше двох років після закінчення або припинення навчання у загальноосвітніх, професійно-технічних і вищих навчальних закладах, завершення професійної підготовки та перепідготовки, а також після звільнення зі строкової військової або альтернативної (невійськової) служби. Тому важливим є питання забезпечення випускників першим робочим місцем на підприємствах.

У сучасних умовах малі і середні промислові підприємства спроможні значною мірою охопити осіб, які входять на ринок праці. Однак працевлаштування осіб, які не мають досвіду роботи за фахом, суттєво збільшує витрати роботодавця (через необхідність детального роз'яснення суті роботи, контролю за якістю виконуваної роботи).

Тому одним з основних завдань ПТНЗ є вміння орієнтуватися у вимогах ринку праці щодо підготовки кваліфікованих робітників та допомагати молоді у пошуку робочого місця з урахуванням набутих ними вмінь.

Наприклад, уже декілька років з метою забезпечення високого рівня працевлаштування і підвищення кваліфікації робітничих кадрів Перше вище професійне училище Київського національного торговельно-економічного університету, окрім упровадження в навчальний процес неперервної освіти, системно проводить знайомство роботодавців з учнями ПТНЗ, готує пакет документів з характеристикою учнів для детального поінформування роботодавців про рівень знань, умінь та навичок майбутніх випускників.

У свою чергу, стратегічною метою Дніпропетровського професійного ліцею харчових технологій є підготовка кваліфікованих робітників за 14 професіями для підприємств харчової промисловості – пекар, тістобоб, формувальник тіста, машиніст тістообробних машин, кондитер; кухар-кондитер; оператор лінії приготування шоколадної маси;

шоколадник-рецептурник; бісквітник, вафельник; машиніст розфасувально-пакувальних машин. Навчальний заклад основною метою ставить якісну підготовку робітничих кадрів для хлібопекарських, кондитерських підприємств і підприємств ресторанного та готельного бізнесу. Дніпропетровський професійний ліцей харчових технологій налагоджує і підтримує стосунки з громадськими організаціями, органами місцевого самоврядування, обласною службою зайнятості і прагне підвищити відсоток працевлаштування випускників та навчити молоду людину адаптуватися в сучасних умовах.

У Вінницькому вищому професійному училищі переробної промисловості ведеться підготовка для харчової промисловості за такими професіями: пекар, пекар-кондитер і виробник м'ясних напівфабрикатів. Працевлаштування в області за цими професіями становить майже 100 %. Адже розвиток таких підприємств як "Рошен" (виготовлення кондитерських виробів), робота великих хлібокомбінатів, приватних пекарень та ковбасних цехів потребують випускників ПТНЗ за відповідно набутими професіями для харчової промисловості.

На жаль, попри значну потребу підприємств харчової промисловості скорочуються обсяги підготовки кадрів з низки спеціальностей. Так, підготовка робітничих кадрів у системі ПТО для харчової промисловості здійснюється за такими найбільш пріоритетними напрямками:

1. "Громадське харчування" (випуск майже 20 тис. осіб, прийом близько 22 осіб).
2. "Хлібопекарне та макаронне виробництво" (випуск близько 1200 осіб, прийом – 1100 осіб).
3. "Переробка сільськогосподарської продукції" (випуск близько 500 осіб, прийом – 400 осіб).

Ці дані свідчать, що лише у 2011 р. різниця між кількістю випускників за напрямками "Хлібопекарне виробництво" і "Переробка сільськогосподарської продукції" та кількістю прийнятих на навчання становила 10–15 %. Основною

причиною таких негативних тенденцій є низька очікувана доходність від професій, яку планується набути. Звичайно, впливає на це і позиція роботодавця, який не зацікавлений у збільшенні питомої ваги заробітної плати у вартості продукції. Однак є й інші чинники, що виходять за межі відносин “профтехосвіта – роботодавець”. Це і наявна останнім часом тенденція жорсткої конкуренції з боку дешевої імпортованої продукції, яка змушує виробників стримувати зростання заробітної плати задля збереження конкурентоспроможності власної продукції за певною ціною, та державне регулювання цін на деякі продовольчі товари, яке також, за словами виробників, обмежує можливості підвищення рівня оплати праці. Тобто для вирішення проблеми задоволення потреб галузі у робітниках відповідної спеціальності і кваліфікації зусиль закладів профтехосвіти та роботодавців недостатньо, а вирішення потребує комплексного системного підходу із залученням усіх зацікавлених інституцій.

Отже, зміцнення зв'язку між навчальними закладами, підприємствами, центром зайнятості, іншими суб'єктами соціального партнерства спростить доступ до інформації про попит ринку праці на робітничі професії, з яких ведеться підготовка в регіоні, надасть змогу роботодавцям вносити пропозиції щодо коригування навчальних програм, вплине на якість навчання, розширить можливості в організації практики учнів, стажуванні майстрів виробничого навчання й ознайомить з новими типами обладнання та технологічними процесами.

Структуру перспективного попиту на ринку праці в харчовій промисловості повинні визначати такі чинники:

- збільшення випускників, що опанували базу знань у сфері новітніх інформаційних технологій;
- збільшення випускників, які мають сучасні екологічні знання;
- зменшення випускників із низьким рівнем знань і вмінь;

- зменшення переміщення трудових ресурсів із промисловості у ті сектори економіки, що пов'язані з наданням різних видів послуг населенню та підприємствам (громадське харчування, ресторанний, готельний бізнес тощо).

Необхідно розвивати співпрацю з роботодавцями харчової промисловості у підвищенні рівня кваліфікації робітничих кадрів шляхом:

- упровадження ступеневої підготовки учнів за наскрізними навчальними планами і програмами;

- розробки навчально-методичного забезпечення професійного навчання;

- організації підвищення кваліфікації викладачів училища на базі підприємств;

- теоретичного обґрунтування напрямків ступеневої підготовки учнів відповідно до вимог ринкового механізму господарювання;

- оновлення матеріально-технічної бази навчально-виробничого процесу;

- розробки підручників, методичних посібників, дидактичних матеріалів для підготовки майбутніх кваліфікованих робітників харчової промисловості.

Також основними принципами збільшення попиту на робітничі кадри та формування інфраструктурних об'єктів системи професійної освіти в харчовій промисловості на найближчу перспективу мають бути:

- зростання ролі професійно-технічної освіти;

- підвищення відповідальності за стан і розвиток професійно-технічної освіти всіх зацікавлених сторін;

- індивідуалізація професійно-технічної освіти через засвоєння технологій, що орієнтовані на виявлення особистості учня;

- налагодження соціального партнерства у сфері підготовки кваліфікованих кадрів між підприємствами галузі та ПТНЗ;

- розвиток системи внутрішньо фірмової підготовки кваліфікованих робітничих кадрів;

- організація спільно з роботодавцями ретельної якісної виробничої практики учнів;

- посилення уваги до якості професійної освіти, під якою розуміють відповідність інтересів і запитів усіх суб'єктів освітньої політики;
- вирішення питань з перепідготовки робітників відповідно до початкових вимог ринку праці;
- осучаснення навчально-виробничої бази, наближення змісту навчального процесу до умов конкретного виробництва, розширення обсягів підготовки за індивідуальними планами;
- поліпшення координації діяльності й уникнення дублювання спеціальностей і професій при підготовці кваліфікованих кадрів;
- упровадження маркетингових служб у навчальні заклади ПТО;
- зростання ролі психологічного супроводу освітнього процесу, педагогічних консультацій та професійної орієнтації, у тому числі з метою підготовки випускників до прогнозування й управління своєю професійною діяльністю.

Перспективи подальшого дослідження полягають у необхідності розробки:

- методичних підходів щодо поетапності спільних дій між ПТНЗ, учнем і роботодавцем, як випереджувальних заходів для укладання трьохсторонньої угоди на проходження виробничої практики;
- пропозицій щодо внесення змін у діюче законодавство з питань проходження виробничої практики згідно з трьохсторонньою угодою та працевлаштування випускників після закінчення професійно-технічних навчальних закладів.

Список використаної літератури

1. Активізація інноваційної діяльності: організаційно-правове та соціально-економічне забезпечення / [О. І. Амоша, В. П. Антонюк, А. І. Землянкін та ін.] ; НАН України ; Ін-т економіки промисловості. – Донецьк, 2007. – 328 с.

2. Бутко, М. П. Регіональна професійно-кваліфікаційна асиметрія в промисловому комплексі та шляхи вдосконалення взаємодії системи профтехосвіти з роботодавцями / М. П. Бутко // Проблема ефективного використання та професійно-

технічної підготовки кадрів промислового сектору економіки України : доповіді міжнар. наук.-практ. конф., (Київ, 28–29 листопада 2007 р. : у 2-х томах. – К. : РВПС Україна НАН України, 2008. – Т. 2. – 343 с.

3. Дейнеко, Л. Розвиток стратегічного потенціалу харчової промисловості України / Л. Дейнеко, П. Купчак // Харчова і переробна промисловість : щомісячний науково-виробничий журнал. – 2009. – № 6. – С. 5–9.

4. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrstat.gov.ua>.

5. Міністерство аграрної політики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://minagro.kiev.ua>.

Рецензент: доктор педагогічних наук, професор Ягунов В. В.